

Xamidov Shukurullo Muqimjon o`g`li

Farg`ona davlat universiteti,

Tarix fakulteti, 19.74-guruh talabasi

Tel:+998996022695

sh_khamidov1995@gmail.com

Annotatsiya: *Ushbu maqolada Qo`qon xonligining tashkil topishi, xonlikning qo`shni mamlakatlar bilan munosabatlari, xonlikning ichki va tashqi siyosati, xonlik hududining kengayishi, Qo`qon xonligining Buxoro amirligi bilan munosabatlari masalalari tog`risida ma`lumotlar berib o`tilgan.*

Kalit so`zlar: *Buxoro amirligi, tojik, qirg`iz, o`zbek, xonlik, harbiy yurish, xon, Toshkent bekligi.*

XIX asrning birinchi yarmida Qo`qon xonligi hududiy jihatdan O`rta Osiyodagi yirik davlat edi. Qo`qon xonligi sharqda Sharqiy Turkiston, g`arbda Buxoro amirligi va Xiva xonligi bilan chegaradosh edi. Xonlik hududi shimolda uchala qozoq juzlarini batamom o`ziga bo`ysundirib Rossiya bilan chegaralanardi. Xonlikning janubiy chegaralari Qorategin, Ko`lob, Darvoz, Sho`g`non singari tog`li hududlarni o`z ichiga olar edi. Bu hududlar uchun Buxoro amirligi bilan qonli urushlar bo`lar, ular qo`ldan-qo`lga o`tardi. Qo`qon xonligi hududi Buxoro amirligi va Xiva xonligidan farqli o`laroq sersuv daryolari, so`lim vodiylari, serhosil yerlari ko`p edi. Xonlikning markazi Qo`qon, Marg`ilon, O`zgan, Andijon, Namangan kabi yirik shaharlar joylashgan Farg`ona vodiysi edi. Toshkent, Chimkent, Turkiston, Avliyoota, Pishtak, Oqmasjid kabi yirik shaharlar ham Qo`qon xonligi tasarrufida edi. Qo`qon xonligida aholi nisbatan zich joylashgan bo`lib, taxminan, 3 mln. kishi edi. Xonlikning poytaxti Qo`qonda sakson ming, Toshkent shahrida oltmish ming kishi yashar edi.

Qo`qon xonligi aholisining ko`pchilik qismi o`zbeklar edi. Shuningdek, xonlik aholisi tojiklar, qirg`izlar, qozoqlar, uyg`urlar, qoraqolpoqlardan iborat bo`lgan. Bular bilan yonma-yon yahudiylar, tatarlar, xindular vakillari yashar edi.

Minglar urug`idan bo`lgan yirik zodagon Shohruxbiy chodak xo`jalari yordamida Farg`ona vodiysida buxoro amirligidan mustaqil bo`lgan mavqeini egallab, 1709-yilda Qo`qon xonligiga asos soladi.⁵³

Tarixchi H.Bobobekov ham boshqa ko`plab musulmon va rus tarixchilari kabi Qo`qon xonlari sulolasini Oltin Beshik bilan u orqali Bobur bilan bog`laydi.

Keling, shu o`rinda butun e`tiborimizni Oltin Beshik afsonasiga qaratsak: Yangi tashkil topgan Qo`qon davlati hukmdorlari –o`zbeklar shajaralarini ota-bobolari bilan jangu jadalda olishib, omadi yurishmay, Vatandan bosh olib ketgan ammo qalami va

⁵³ R.Shamsuddinov, Sh Karimov, O. Ubaydullayev. Vatan tarixi. T., “Sharq”, 2010, 98-bet.

jasorati tufayli nomini qoldirtgan Bobur Mirzo bilan bog'lashga urinib g'aroyib afsonalar to'qidilar. Mana shunday hikoyalardan biri qator tarixiy bitiklarda qayd etilgan Oltin beshik afsonasidir. Biz ushbu afsonani atoqli tarixchimiz Ishoqxon Junaydulloxoga o'g'li Ibratning "Farg'ona tarixi" asari asosida hikoya qilib beramiz⁵⁴.

Ho'qand shahri Farg'ona iqlimida bo'lmagan. Uning o'rnida tevarakda Targ'ova Chonkat va Saroy degan qishloqlar bo'lgan ekan.

Mana shu qishloqlarning biriga aniqrog'i Targ'ovada bir kishi bo'lib, u bu qishloqlar xalqi xonzodasi bo'lmasa, itoat qilmasligini bilib bir tadbir ishlatgan ekan.

U Andijon xonlaridan Bobur ibn Umarshayxning shu qishloqlarga yaqin joydan qochib o'tganini bilgani uchun o'zining emizikli o'g'liga juda qimmatbaho liboslar kiydirib, oltin beshik yasatib, beshikni noyob kimxobu atlaslarga o'rab, Bobur Mirzo o'tib ketgan yo'l chetida yashirib qo'ygan ekan. Begona odamlar olib ketmasligi uchun bir necha xizmatkorini soqchi ham qilib qo'yibdi.⁵⁵

Bir necha kundan so'ng uch qishloqdan suv ochmoq uchun chiqqan odamlar mana shu atayin qoldirilgan bola yotgan beshikka duch kelib qolibdilar. Uch qishloq ahli bola ustida talashib qolibdilar. Oxiri ichlaridan bir kishi chiqib bu talashni chek tashlash yo'li bilan hal qilishni taklif qilibdi. Hamma rozi bo'libdi chek tushishiga qarab oltin beshik –saroylik larga uning yopuqlari –chonkatliklarga bola esa targ'ovulliklarga nasiv qilibdi. Bolani tarbiyalariga olgan targ'ovulliklar unga Oltin Beshik deb ism berishibdi.

Ibrat ushbu asarida yana quyidagilarni bayon qiladi. "bu Oltin Beshikni (ng) xalqqa xonzoda ekanligini ravshan qilmoqda necha ilova so'zlar qo'shilib bolani(ng) boshida bulut soya qilgan ekan, kiyik emizib turgan ekan va qush soya solgan ekan, deb xalqning qulog'iga o'rnatib to'ungacha yigit bo'lib, hurmati va ruxsori ziyoda bo'lib xushaxloq va xushmuruvvat bo'lsa ham Tirg'ova qishlog'idan bo'lak xalq anqiyot (itoat qilmay) har bir jamoada bir biy bo'lib kelsa ham Oltin Beshikning biyligi shuhratliroq bo'lib, mundin olti avlod bir suratda o'tib, yettinchi avlodga kelganda bul kishi xoni Hoqqand bo'lub...nihoyatda so'zi nufuzli bo'lib xon ismini rivojlantirib Shohruhxon deb shuxrat topgan..."⁵⁶

Bu g'aroyib afsona bejiz yaratilmagan. Yillar o'tiv olis Hind tuprog'idan Bobur Mirzoning sog'inchli g'azallari tog'u sahrolari oshib kelib Farg'ona qolaversa, butun Movarounnahr ahli dilini zabt etadi. Xalq dilidagi mana shu o'chmas mehni sezib-bilib yurgan hukmdorlar o'z nasl nasablari vatangado podshoh nomi bilan bog'lab, shu mehr tufayli xalqning o'zi ham g'aroyib afsonalar to'qiydi.

Farg'ona vodiysining eng qadimgi shaharlaridan biri Qo'qon to'g'risidagi dastlabki ma'lumotlar X asrga to'g'ri keladi. Uni XIII asrda mo'g'ullar xonavayron qilgan. Hozirgi shahar 1732-yilda qurilgan, fusunkor Farg'ona vodiysiga kiraverishda qulay joyda bo'lganidan tezda qaytadan tiklanadi. Va xonlik poytaxti bo'lib qoladi⁵⁷.

⁵⁴ Ishoqxon To'ra Ibrat. "Farg'ona tarixi" T., "Ma'naviyat", 2005, 28-bet.

⁵⁵ Xurshid Davron Samarqand xayoli Y. "Kamalak", 1991, 288-bet.

⁵⁶ Ishoqxon To'ra Ibrat. Farg'ona tarixi. T., "Ma'naviyat", 2005, 91-92 bet.

⁵⁷ G Xolliyev, X. G'ulomov. O'zbekiston tarixi. T., "Universitet". 1997, 24-bet.

Qo`qon xonligi Markaziy Osiyodagi feodal davlat bo`lib 1709-1876 yillarni o`z ichiga qamrab oladi. Xonlikni hududi 1841-yilgi ma`lumotga qaraganda asosan hozirgi Farg`ona, Namangan Andijon, Toshkent, Xo`jand viloyatlari Qirg`iziston Respublikasi va janubiy Qozog`iston sarhadlarini o`z ichiga olgan. Orenburg va Omsk shaharlari Rossiya imperiyasining xonlik bilan chegaradosh viloyat markazlari hisoblangan.

Xonlikning vujudga kelishi to`g`risida to`xtaladigan bo`lsak, XVI asrda Markaziy Osiyoda tinimsiz o`zaro feodal janjal va urushlar natijasida ikkita mustaqil musulmon davlati: Buxoro va Xiva xonliklari paydo bo`lgan. Ular ham bir biri bilan tinimsiz janglar qilib turishdi. Bu janglar natijasida Buxoro xonligi kuchsizlanib, Buxoro hukmdori Abdulazizxon taxtdan vos kechib Makkaga ketadi. 1680-yil Buxoro taxtiga Subhonqulixon o`tirib o`z davlatini mustahkamlamoqchi bo`ldi. Uning hokimlik davrida ham o`zaro urushlar davom etdi. Xalq qashoqlashdi. Ochlik avj oldi.

1702-yil Subhonqulixon o`ldi. Taxtga esa uning o`g`li Ubaydulloxon o`tirdi. Uning hukmronlik davrida ashtarxoniylar hukmronligi inqirozining eng so`ngi cho`qqisiga chiqqan edi. Xon darvishlarning yer egaligini cheklashga harakat qiladi. Va nufuzli juybar xo`jalari bilan to`qnashadi. Chunki Ubaydulloxonga ular soliq ham solmoqchi bo`lgandilar. Oqibatda, u darvishlar jamoasining madadkorligidan o`zini mahrum qilib qo`ydi. 1709-yili Farg`ona vodiysida chodak xo`jalari qo`zg`alon ko`tarib Shohruhbiyni xon deb e`lon qildilar va mustaqil davlat tuzdilar.

Shohruhbiy ibn Ashur Muhammad-Qo`qon xonligiga asos solgan ming qabilasining boshlig`i. U taxminan 1669—1970-yillarda tavallud topgan. Ming urug` XVIII asrning boshlarida siyosiy hukumatni xo`jagan sulolasining qo`lidan kuch bilan tortib olgan edi.⁵⁸

Xo`jalar yoki xo`jagan sulolasi ruhoni nasab sharqiy Turkistonning hokimlari bo`lgan. Sulolaning asoschisi Maxdumi A`zamxo`ja Ahmad ibn Sayid Jaloliddin bo`lib, u “Xo`jagan” tariqatiga mansub. (Yashagan yillari: Hijriy956-milodiy 1542 yillar) bu xo`jalar sharqiy va g`arb Turkistonda hukm surgan chig`atoy hokimlari davrida katta mansab va vazifalarga ega bo`lib iqtisodiy siyosiy kuchlarga sohib bo`ladilar.

Ushbu xo`jalar –Oqxo`jalar va Qoraxo`jalarga bo`lingan. Qoraxo`jlardan bo`lmish Offoqxo`ja Sin hukumatini tan olgan. Maxdumi A`zamning o`g`li Muhammadamin Oqxo`jalarga mansub bo`lib, Sin hukumatini tan olmagan. Uning avlodlari Xitoy sharqiy Turkistoni bostirib kirganda G`arbiy Turkiston , yani Qo`qon xonligiga kirib qoladi

Ma`lumki, xo`jagan jamoasi Maxdumi A`zam Ahmad ibn Jaloliddin xo`jagan Kasoniy avlodlaridan bo`lib ularning hukmronligi XVII asrda sharqiy Turkistonga ham tarqalgan edi.

Shohruhbiy ham xo`jalar bilan ittifoq tuzib, hukmronligini mustahkamlash uchun chodak xo`jalaridan birining qiziga uylanadi. 1709-yili urug` zodagonlari hamda xo`jalari roziligi bilan Shohruhbiy xonlik taxtiga ko`tariladi. Shohruhbiy davrida O`sh,

⁵⁸ Mirzo Olim. Maxdum Hoji. Tarixi Turkiston. T., “Yangi asr avlodi”, 2008. 6-bet.

Oʻzgan, Xoʻjand hali mustaqil boʻlib Qoʻqon davlatining shimoliy chegarasi Namanganning shohidonigacha choʻziladi.⁵⁹

Shohruhbiy 1721-yili vafot etdi. (Eslatma oʻrinda: undan uchta oʻgʻil-Abdurahimbiy, Abdulkarimbiy va Shodibiy qoldi.) Shohruhbiy vafotidan keyin uning katta oʻgʻli Abdurahimbiy taxtga oʻtiradi. Uning hukmdorlik davrida dastlab Andijon va Xoʻjand, keyinchalik Samarqand va Kattaqoʻrgʻon zabt etildi. Soʻngra Shahrisabzga ham taxdid boʻldi. Shahrisabz hokimi Abdurahimbiy bilan bitim tuzib unga Oychuchuk ismli qizini nikohlab berdi. Xoʻjandga qaytgan Abdurahimbiy qattiq betob boʻlib 33 yoshida vafot etadi. Undan oʻgʻli Erdonbek va uch qiz qoldi. Ammo taxtga uning ukasi Abdulkarimbiy oʻtirdi.⁶⁰

Muhammad Abdulkarimbiy hijriy 1115, milodiy 1703 yilda tavallud topgan. U xon boʻlishidan oldin valiahd sifatida Namanganda hokim edi. Abdulkarimbiy asosiy eʼtiborini davlatni mudofaa qilish ishlariga qaratadi. Uning zamonida Qoʻqon shahri atrofi qoʻrgʻon bilan oʻraladi, Isfara, Qatagʻon, Margʻilon, Haydarbek darvozalari quriladi. 1741-1745 yillarda Fargʻona jungʻorlar hujumiga duch keladi.

Abdulkarimbiy qipchoq –qirgʻizlar hamda Oʻratepa hokimi Fozilbiy yuz yordamida ular bilan urushlar olib boradi. Shu vaqtda Abdulkarimbiy ham Toʻraqoʻrgʻon va Samarqandga Abulfayzxon iltimosiga binoan yurishlar qiladi. 1745 yili Miyonholda xitoy qipchoqlar Ibodullohbiy rahbarligida bosh koʻtaradi. XIX asrning boshlarida Xitoy hukumati tazyiqi ostida sharqiy Turkistondan Fargʻona vodiysiga qalmoqlar, uygʻurlar, qirgʻizlar, qoraqalpoq va qozoq qipchoqlari koʻchib kelishadi.

Fargʻona vodiysi XVIII asrning oʻrtasida koʻplab xalq va jamoalar uchun Vatan boʻladi.

Abdulkarimbiy 40 yoshda vafot etdi. Taxtga uning oʻgʻli oʻtirdi. Ammo olti oydan keyin u taxtdan tushirilib, Margʻilonga hokim qilib yuboriladi. Taxtga esa Erdona oʻtqaziladi. U ham tez orada taxtdan agʻdariladi, uning oʻrnini Bobobek egallaydi.

U bir yil hokimlik mʻqiladi, Beshariqda oʻldiriladi va taxtga yana Erdona oʻtkaziladi. Erdona 14 yil (ayrim manbalarda 12 yil) hokimlik qilib vafot etdi.

Shu oʻrinda bir narsani takidlash joizki, Qoʻqon xonligida yuqori hukmron tabaqaning ijtimoiy va etnik jihatdan xilma-xil boʻlishligi turli guruhlar oʻrtasida muttasil davom etadigan hokimiyat talash kurashining asosiy sababidir. Xonlikda hukmronlik qilgan xonlardan koʻpi saroy toʻntarilishi oqibatida oʻldirilganlar oʻnlab shahzodalar amaldor va sarkardalar saroy toʻntarishining qurboni boʻlib qatl etilganlar. Bunday qarama –qarshi turishliklar va oʻzaro kurashlar Qoʻqon xonligini oxir oqibatda inqirozga uchrab chor Rossiyani mustamlakasiga aylanishiga sabab boʻlgan bosh

⁵⁹ Mirzo Olim, Maxdum Xoji. Tarixi Turkiston. T. “Yangi asr avlodi”, 2008. 6-b.

⁶⁰ G. Xolliyev, X.Gʻulomov. Oʻzbekiston tarixi. T., “Universitet”, 1997, 25-bet.

omillardandir.⁶¹ Bu haqda B.M.I. ning keyingi boblarida yanada bastafsilroq ma`lumot berishga harakat qilamiz.

Yuqorida takidlab o`tganimizdek, Shohruhbiyning ikkinchi o`g`li Abdulkarimbiy markaziy davlatni mustahkamlash va kuchaytirish maqsadida mahaliy hukmdorlar o`zboshimchaligiga chek qo`yishga qaratilgan siyosat olib boradi. Shundan keyin to 1770 yilga qadar navbat bilan Abdurahmon Erdonaxon, Bobobek va Sulaymonbek Qo`qon xonligi taxtini boshqaradilar. Faqat Norbo`tabiy (*1762-1698) yurgizgan qattiqqo`l siyosat tufayli ma`lum darajada bek va biylarning o`zboshimchaligiga chek qo`yiladi. Chust, Namangan va Xo`jand beklari qarshiligi qattiqqo`llik bilan bostiriladi.

Norbo`tabek davrida ko`pgina tarixchilar o`zlarining qo`lyozma asarlarida xalq farovon yashaganligi, narx-navo arzon bo`lganligini takidlaydilar. Biroq No`rtabiy vafot etgach zodogonlarning hokimiyat va davlat talash kurashlari yangi kuch bilan avj oladi. Qo`qon taxtini egallagan uning o`g`li Olimxon (1798-1810) O`zboshimcha beklarga nisbatan qattiqqo`l siyosat yurgizish va ularning qarshiligi kuch bilan bostirishga majbur bo`ladi.

Olimxon Qo`qon xonlari orasida birinchi bo`lib xonlikning unvonini qabul qiladi. Undan boshlab taxt egalariga odatdagidek “biy” emas, balki “xon” unvoni beriladigan bo`ladi. U harbiy islohatlar o`tkazdi va o`z davlatining qudratini oshiradi. Norbo`tabiy va Olimxon davrida (1798-1810 milodiy yillar) Qo`qon xonligining birlashish jarayoni oxiriga yetadi. Olimxon davrida Toshkent va Chimkent xonlik hududiga qo`shiladi.

Uning davrida xonlikning xo`jalik va madaniy hayoti rivojlana boshladi va Qo`qon, Farg`onaning madaniy va iqtisodiy markaziga aylanadi.⁶² XIX asr boshlarida Qo`qon xonligi qo`shni davlatlar bilan aloqalar o`rnatib, ularga o`z elchilarini ham yuboradi. Qo`qonning Xiva, Sharqiy Turkiston Buxoroga yuborgan elchilari haqida ma`lumotlar bor.

1805-yili yetti yillik harakatlardan so`ng Olimxon Xo`jandni , 1806-yili esa O`ratepani zabt qilib, itoatiga kirgazdi. Lekin ko`p o`tmay O`ratepa mustaqillikni qo`lga kiritib, Maxmudxo`ja hokim Olim Buxoro qo`shinidan mag`lub bo`lib, siyosatini o`zgartiradi. Endi u Toshkentga yurish qilishga qaror qilib 1809-yili bu viloyatni ishg`ol etadi.

Bu yerda turib Olimxon qishning o`rtalarida qo`shinini Bayram va Chimkentga chekingan toshkentliklar qo`shiniga qarshi yubordi. Ob-havoning qiyinchiliklari qishning sovuq kelgani hamda Olimxon qahr-u g`azabidan to`ygan qo`shin boshliqlari va xon dushmanlari uning ukasi Umarxon tarafiga o`tadi. Umarxon ham bu kishilarni qo`llab turadi, e`tiroz bildirmaydi Umarxon qo`zg`alon ko`targan qo`shin bilan Qo`qonga qaytadi va xonlik taxtiga ko`tariladi. Olimxon Toshkentda qolgan yaqinlari

⁶¹ R.Shamsuddinov, Sh Karimov, O` Ubaydullayev. Vatan tarixi. T., “Sharq”, 2010, 100-b.

⁶² Бичурин Н Я Собрани сведени по исторической географии Восточной и Срединной Азии Чебоксари 1960 стр 178

bilan Qo`qonga qaytayotganda Umarxon va Toshkent zodagonlari odamlari tomonidan Saroy degan mavzyeda otib o`ldiriladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. A.Nabiyev Mustaqillik uchun kurash Yoxud parchalangan Turkiston tarixi. T., “Yozuvchi” 1998.
2. G.Xoliyev. X.G`ulomov. O`zbekiston tarixi. T., “Universitet” 1997.
3. O`zbekiston tarixi. R.G.Muqminova, N.N. Habibullayev, G.A.Azamova, E.E.Karimov, A.A.Tojiboyev. tahr. T.,”O`qituvchi” 1994.
4. N.Norqulov, U.Jo`rayev. O`zbekiston tarixi. T.,”Sharq” 2010.